

Погребняк В. Я.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
суддя Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД У МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ ПЕРЕХОДУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ

SYNERGETIC APPROACH IN METHODOLOGY OF RESEARCH OF MECHANISM OF TRANSFER RIGHTS AND OBLIGATIONS

У статті аналізуються зміст синергетичного підходу як засобу наукового пізнання та його основні положення, визначається можливість дослідження з його допомогою правової реальності. Окреслюються особливості використання синергетичного підходу під час розгляду механізму переходу цивільних прав та обов'язків.

Ключові слова: синергетика, методологія, перехід прав, перехід обов'язків, механізм.

В статье анализируется содержание синергетического подхода как средства научного познания и его основные положения, определяется возможность исследования с его помощью правовой реальности. Очерчиваются особенности использования синергетического подхода при рассмотрении механизма перехода прав и обязанностей.

Ключевые слова: синергетика, методология, переход прав, переход обязанностей, механизм.

Essence of synergetic approach as mean of scientific cognition and its main provisions are analyzed; possibility to use such an approach in research of legal reality is determined. Main features of application synergetic approach in researches devoted to rights and obligations transfer mechanism are defined.

Key words: synergy, methodology, rights transfer, obligation transfer, mechanism.

Постановка проблеми. У сучасних цивілістичних дослідженнях правники мають можливість і повинні використовувати різноманітні відомі методи наукового пізнання. Адже саме різноманітність методологічного інструментарію, вдалий підбір належних засобів дослідження конкретної теоретичної проблеми або практичного питання здатні відкрити нові аспекти сутності явищ цивільно-правової дійсності, які досі вважалися достатньо вивченими. Крім того, необхідність використання різноманітного дослідницького інструментарію обумовлюється процесами постійного виникнення у сфері цивільно-правового регулювання нових, іноді нетипових юридичних конструкцій і правових механізмів, науковий розгляд яких вимагає нетрадиційних підходів до аналізу їх особливостей.

Попри свою поширеність, категорія переходу цивільних прав і обов'язків не знайшла широкого розкриття в цивілістичній літературі, а механізм його здійснення не піддавався комплексному науковому аналізу, що залишає за дослідником право вибору доступних методів наукового пізнання, однак розкрити вказане правове явище з урахуванням усієї різноманітності його специфіки можливо тільки за допомогою правильно підібраної їх сукупності. Серед новітніх методів, які активно використовуються в сучасній юриспруденції, на особливу увагу заслуговує синергетичний підхід.

Основні питання напрямків використання синергетичного підходу в наукових пошуках розглядалося такими правниками, як Л.А. Корунчак, С.Ю. Лукашевич, М.М. Тарасов, В.В. Шишкін, В.Л. Яроцький, С.В. Ясечко та ін.

Мета статті полягає в окресленні основних положень синергетичного підходу як засобу наукового пізнання, визначенні основних напрямків його використання в процесі розгляду правової природи і механізму переходу суб'єктивних цивільних прав і обов'язків.

Виклад основного матеріалу. Потреба у постійній модернізації методологічного інструментарію юридичної науки є однією з нагальних тем, що ніколи не залишається поза увагою науковців. Безумовно, ефективність формально-догматичного та інших найбільш широко застосовуваних методів наукового пізнання знаходить своє визнання серед цивілістів. Однак, у контексті практичної орієнтованості цивільного права як галузі вітчизняного права, це не повинно провокувати обмеження цивілістичної методології лише найбільш відомими і часто застосовуваними у цивілістиці методами пізнання, тим більше, у разі появи методологічного інструментарію, здатного вдосконалити пануючі методологічні підходи. К.В. Шундіков цілком слушно зазначає, що одним із традиційних дослідницьких підходів протягом всієї історії розвитку юридичної науки залишається інструменталізм (інструментальний підхід), у межах якого право розглядається як інструмент досягнення відповідних соціальних цілей. Водночас, на переконання вченого, синергетичний підхід, що є міждисциплінарним напрямком досліджень, може відчутно модернізувати методологічний базис і в межах застосування інструментальної концепції істотно активізувати розгляд правознавцями тих проблем, що раніше знаходилися на периферії юридичних досліджень або не досліджувалися взагалі,

зокрема нестійкість правового порядку, співвідношення закономірного і випадкового в правовому регулюванні, пороги, кризові та перехідні стани в правовому житті суспільства, циклічність правового розвитку та ін. [1, с. 160–161]. У контексті зазначених міркувань немає жодних підстав нівелювати потенціал використання синергетичного підходу для дослідження окремих галузевих проблем та практичних питань, зокрема і в межах науки цивільного права, адже синергетичний метод може використовуватися не лише для розгляду раніше не досліджених чи малодосліджених явищ і процесів, а й для ревізії існуючих наукових положень із нових ракурсів.

Синергетика як окремий напрямок методології наукових досліджень знайшла розкриття в межах теоретичної фізики в працях Г. Хакена [2], визнаного автором відповідного терміну і напрямку досліджень [3, с. 3; 4, с. 3; 5, с. 111–112]. У сучасній науковій літературі синергетику також називають теорією самоорганізації [6, с. 316; 7, с. 142] або теорією складності (complexity) [8, с. 48]. Наразі синергетика розглядається як міждисциплінарна наука, що займається вивченням теорії самоорганізації, появи, підтримання і стабільності систем різної природи, включаючи філософську та соціальну сфери [7, с. 142] і будується на таких принципах, як: 1) гомеостатичність; 2) ієрархічність; 3) нелінійність; 4) нестійкість; 5) незамкнутість; 6) динамічна ієрархічність; 7) спостережуваність [9, с. 158–168] тощо.

Представники фізико-математичного напрямку науки скептично сприймають можливість використання синергетичного методу поза цією цариною знань. Однак критика, що стосується неможливості використання наведеного засобу пізнання в інших наукових сферах і позиції щодо його органічної належності виключно до інструментарію математичної фізики, не зупиняє активну інтервенцію синергетики в гуманітарну, соціальну і природничу сфери знань. Свідченням цього є активне проведення досліджень із використанням зазначеного методу практично у всіх напрямках розвитку вітчизняної науки. Не є винятком і юриспруденція. Ще у 2007 р. російським вченим В.В. Шишкіним була захищена кандидатська дисертація в межах спеціальності 12.00.01 за темою «Синергетичний підхід в теорії права» [10], результати якої можуть слугувати потужним базисом для подальшого розвитку дослідження специфіки та напрямків застосування синергетичного методу в науці теорії держави та права і галузевих сферах юриспруденції. Більше того, сам Г. Хакен нерідко у своїх роздумах звертається до прикладів, що становлять предмет розгляду різних наук, виходячи далеко за межі суто фізико-математичної площини та демонструючи універсальність сфери застосування синергетики.

Очевидно, що ефективність використання зазначеного методу в царині фізико-математичної науки жодним чином не ставить під сумнів можливість долучення його вихідних положень до палітри пізнавального інструментарію, що застосовується у сфері правових досліджень. Його використання у

юриспруденції дозволяє розширити грані наукового осмислення правової реальності і по-новому поглянути на давно відомі та ретельно досліджені явища і процеси. Незважаючи на те, що наразі синергетичний підхід використовується переважно у науці загальної теорії права, його використання в галузевих сферах юриспруденції є можливим і доречним, враховуючи самоорганізаційні засади сфери цивільно-правового регулювання в цивільних правовідносинах.

Як предмет синергетики, у контексті права розглядаються зафіксовані в досвіді і залучені до процесу практичної діяльності людини сторони, властивості й відносини системних об'єктів, досліджувані з метою визначення закономірностей самоорганізації (самодезорганізації) систем, факторів, що впливають на них, і загальних умов перебігу в даних ситуаціях і обставинах [10, с. 11–12].

У своїй праці Г. Хакен наводить приклади організації і самоорганізації на рівні групи працівників. В якості організації вчений розглядає ситуацію, коли кожен працівник діє чітко визначеним чином після одержання вказівки ззовні, наприклад, від керівника. У такому разі під словом «організація» також розуміють, що регульована таким чином поведінка призводить до об'єднаних дій з метою створення певного продукту. Той самий процес називається самоорганізацією, якщо ззовні упорядковували вплив відсутній, а працівники працюють колективно завдяки взаєморозумінню, що встановлюється між ними, причому у виробництві продукту кожен виконує свою функцію [2, с. 226].

В окресленому соціально-правовому розумінні наведених прикладів вбачається тісний зв'язок теорії Г. Хакена із теорією систем, а звідси і її зв'язок із проявами системності в праві, що підтверджує можливість використання сформованого вченим методу і в суспільних дослідженнях. У сучасній філософії також відзначається тісний зв'язок синергетики з теорією систем, щонайменше в частині запозичення нею із системного підходу поняття відкритості і відкритої системи [3, с. 164] та переймання в порядку наступництва методологічного інструментарію теорії систем [9, с. 148], а деякі правники відкрито стверджують, що предметом вивчення синергетики можуть бути тільки системи, тобто сукупності елементів, що мають внутрішні (внутрішньосистемні) зв'язки, проте в контексті центральної проблеми цього напрямку постає питання, як завдяки кооперації елементи системи можуть спонтанно продукувати впорядковані структури або ж координовану поведінку без специфічного керівництва ззовні [5, с. 112].

На прикладі, пропонованому Г. Хакеном, вбачається, що критерієм розмежування організації і самоорганізації є фактор упорядкування. У контексті права це призводить до такого умовиводу. Якщо певний процес упорядковується регулятором, під яким у суспільних відносинах ми розуміємо суб'єкта нормотворчості, то має місце організація. Якщо ж такий процес упорядковується учасниками правовідносин самостійно, то має місце самоорганізація.

Важливу роль у визначенні напрямків застосування синергетики у цивільних дослідженнях відіграє та обставина, що самоорганізаційні засади функціонування сфери цивільно-правового регулювання як різновиду соціально-правових управлінських систем є похідними від диспозитивних і обумовлені особливостями галузевих предмета, методу та механізму правового регулювання [11, с. 116]. У зв'язку з цим варто підкреслити, що імперативний метод правового регулювання є способом організації, водночас, диспозитивний метод є способом самоорганізації, що не виключає і його організаційний, зовнішній, нормативно-впорядкувальний вплив на відносини, що складають предмет цивільного права. Але в окремих випадках імперативний метод може позначати перехід від самоорганізації до організації, зокрема, коли певна юридична конструкція, створена шляхом самоорганізації, набуває поширення і демонструє свою безальтернативність настільки, що зрештою закріплюється в якості соціально-правового нормативного регулятора як необхідна для існування в конкретних соціально-економічних, організаційних чи інших умовах. У зв'язку з цим такий нормативний регулятор у межах дії імперативного методу правового регулювання може перетворити продукт самоорганізації осіб шляхом його формалізації в імперативних нормативних положеннях на результат їх організації. Тобто, для забезпечення існуючого результату самоорганізації нормативний регулятор може надати йому безальтернативної форми правового буття шляхом прийняття імперативних нормативних положень, що забезпечуються різними правовими засобами, включаючи відповідальність.

Прояви самоорганізації простежуються всюди на всіх рівнях правового регулювання відносин, що становлять предмет цивільного права, і сфера цивільно-правового забезпечення переходу суб'єктивних цивільних прав та обов'язків від однієї особи до іншої не є винятком.

У сучасній юридичній літературі механізм переходу суб'єктивних прав і обов'язків між учасниками майнового обороту розглядається в контексті наукових положень, що складають теорію транзитивності або, як її ще називають, континуальну теорію, та теорію дискретності. Останню правники все частіше критикують за те, що в її межах отожднюється перехід прав із їх припиненням в одного суб'єкта та виникненням в іншого. Транзитивний (континуальний) підхід ґрунтується на науковій позиції, вперше висловленій Б.Б. Черепакінім у контексті правонаступництва, згідно з якою ним є «перехід права (в широкому сенсі – також правового обов'язку) від однієї особи (праводавця) до іншої (правонаступника) у порядку похідного правонабуття (у відповідних випадках – похідного набуття правового обов'язку) [12, с. 162–163; 13, с. 3–4].

Зважаючи на те, що Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), хоч і оперує термінами «перехід прав та обов'язків» та «передача прав», не розкриває їх змісту, вбачається за можливе в одному із аспектів визначити перехід прав як теоретичну, умоглядну

модель дослідження однойменного явища в теорії та практиці цивільного права. Всебічне розкриття переходу суб'єктивних цивільних прав та обов'язків між учасниками майнового обороту як правового засобу забезпечення динаміки цивільних правовідносин може здійснюватися в контексті іншої теоретичної моделі – механізму правового регулювання суспільних відносин, що охоплюються предметом цивільного права.

Враховуючи наведене, можна стверджувати, що для застосування синергетичного підходу для дослідження механізму переходу цивільних прав і обов'язків є цілком істотні передумови. Механізм правового регулювання є системним утворенням [14, с. 66; 15 с. 4], а механізм переходу прав та обов'язків є складовою частиною (підсистемою) зазначеного вище механізму, і може розглядатися як окрема сукупність його елементів. Крім того, перехід прав та обов'язків може бути результатом самоорганізації учасників цивільних правовідносин, наслідком саморегулювання, зокрема і з використанням договору або інших правових засобів. Практично будь-який перехід прав та обов'язків, що ґрунтується на договорі, є результатом самоорганізації учасників цивільних правовідносин. Абстрактні правові моделі, закріплені в нормах цивільного права справляють потужний організаційний та стимулюючий вплив на відносини, що складають предмет цивільно-правового регулювання, запроваджуючи можливі орієнтири розвитку цивільного правовідношення. Підставою їх реалізації часто виступає договір. Однак учасники правовідношення самі обирають модель, що відповідає їх потребам і вимогам, як базовий нормативно визначений орієнтир. Вони мають право самостійно його доповнити відповідними положеннями договору, і в цьому вбачається ще один прояв самоорганізаційних засад сфери цивільно-правового регулювання.

Учасники цивільних правовідносин можуть конкретизувати нормативну модель шляхом визначення підстав здійснення переходу прав та обов'язків, ускладнюючи їх відкладальними і скасувальними умовами, визначаючи обсяг прав та обов'язків, що переходять, тощо. Водночас окремі теоретичні конструкції переходу прав та обов'язків, напрацьовані практикою в межах саморегулювання і нею ж втілені в життя у конкретних правовідносинах, можуть згодом знаходити відображення в нормах права, про що зазначалося вище в контексті переходу від самоорганізації до організації. Прикладом можна вважати виникнення похідних речових прав на предмет цивільних правовідносин і їх припинення внаслідок переходу прав власності на рік до носія таких прав за єдиною юридичною підставою – договором оренди житла з викупом (ст. 810-1 ЦК України) [16, ст. 810-1]. До 2008 р. існування такої моделі розвитку правовідношення забезпечувалося самоорганізаційними засадами і положеннями про свободу договору і змішаний договір, а з формалізацією одержало статус нормативної моделі. Надалі використання такої конструкції може бути визнано державою для окремих сфер правовідносин обов'язковою, що замінить самоорганізаційні засади розвитку таких правовідносин на організаційні.

Не слід виключати і того, що закріпленню окремих механізмів переходу прав та обов'язків на рівні джерел права передувало створення відповідної теоретичної конструкції і її запровадження в правових звичаях, багато з яких були започатковані у Стародавньому Римі.

Висновки. Таким чином, слід визнати, що синергетичний підхід є досить ефективним інструментом дослідження переходу прав та обов'язків між учасниками цивільних правовідносин в широкому сенсі. Адже, як теоретична конструкція, він є результатом умоглядного сприйняття правової дійсності, що є методологічною моделлю розгляду досліджуваного правового явища; як процес – він є втіленням визначеної, зокрема в порядку самоорганізації, правової моделі, результатом саморегулювання, здійснюваного учасниками цивільних правовідносин. Процес переходу прав та обов'язків характеризується наявністю таких елементів, як: особи, між якими здійснюється трансфер; правовідношення, в якому перебуває ауктор; права (обов'язки), що переходять, ґрунтуючись на відповідній правовій підставі такого переходу. У цьому разі вбачається, що домовленість ауктора і сукцесора або односторонні дії першого можуть детермінувати зв'язки між відповідними елементами і призводити до переходу прав (обов'язків). Однак розгляд причин такої самоорганізації досліджуваних відносин і встановлення наявності або відсутності в ній закономірностей обумовлює вихід на інший рівень наукового пізнання і включення в нього елементів механізму цивільно-правового регулювання і зв'язків між ними. Необхідно також залучати в якості предмету дослідження такі явища, як правові стимули, обмеження, правосвідомість, волю осіб, існуючий правопорядок тощо.

Але це обумовлюватиме вихід за межі традиційної для цивілістики позитивістської парадигми і може призвести до розмивання прикладної орієнтованості одержуваних наукових результатів. Таким чином, наведене не виключає можливості використання синергетичного підходу для дослідження механізму переходу цивільних прав та обов'язків, однак досягнення найбільш вагомих наукових результатів можливе лише за умови комплексного застосування інструментарію всієї цивілістичної методології. Інструментальний підхід дозволить розглянути процеси формування правових моделей переходу, а в контексті дослідження результативного впливу механізму правового регулювання – окреслити коло суспільних відносин, що потребують включення до цієї сфери регулювання.

Крім того, варто зауважити, що, у контексті прикладної орієнтації цивільного права, для дослідження механізму переходу прав та обов'язків найбільш продуктивним є формально-догматичний (позитивний) метод та інструментарій теорії систем, які здатні пояснити природу переходу цивільних прав та обов'язків з урахуванням приписів положень чинного цивільного законодавства України, а також визначити співвідношення між елементами системи з урахуванням їх цільової спрямованості, запрограмованої законодавцем або самими учасниками правовідносин, з урахуванням породжуваних наслідків, недоступних для окремих елементів системи. Слід враховувати, що, хоча перехід прав є теоретичною, умоглядною категорією цивілістики, з його допомогою досліджується відповідний сегмент реальної правової дійсності, врегульованої на рівні положень чинного цивільного законодавства України

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шунди́ков К.В. Юридический инструментализм в методологии синергетики. Ленингр. юр. журн. 2014. № 4 (38). С. 160–167.
2. Хакен Г. Синергетика / пер. с англ. В.И. Емельянова; под. ред. проф. Ю.Л. Климонтовича и С.М. Осовца. М., Изд-во «Мир», 1980. 404 с.
3. Аршинов В.И. Синергетика как феномен пост-неклассической науки. М.: Рос. Акад. Наук. Ин-т философии, 1999. 203 с.
4. Никитенков Н.Н., Никитенкова Н.А. Синергетика для инженеров: учеб. пособ. Томск: Изд-во Томск. политех. ун-та. 2009. 168 с.
5. Ясечко С.В. Синергетичний підхід в цивільному праві. Пробл. цив. права та процесу: наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, 27 трав. 2016 р.: матеріали. Х.: ХНУВС, 2016. С. 111–113.
6. Малинецкий Г.Г. Теория самоорганизации. На пороге IV парадигмы. Компьютерные исследования и моделирование. 2013. Т. 5, № 3. С. 315–366.
7. Кравець К.А. Синергетика – теория самоорганизации. Управління розвитком. 2013. № 14 (154). С. 141–142.
8. Буданов В. Синергетика: мировоззрение, методология, наука. Экономич. стратегии. 2010. № 5. С. 48–56.
9. Буданов В. Методология и принципы синергетики. Філософія освіти. 2006. № 1 (3). С. 143–172.
10. Шишкин В.В. Синергетический подход в теории права: автореф. дис ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история прав и государства; история учений о праве и государстве». Н. Новгород, 2007. 35 с.
11. Яроцький В. Самоорганізаційні засади функціонування сфери цивільно-правового регулювання як різновиду соціальних управлінських систем. Вісн. Акад. прав. наук України. 2007. № 4 (51). С. 115–123.
12. Носов Д.В. К вопросу о понятии «правопреемство» в гражданском праве. Lex Russica. 2006. Т. LXV, № 1. С. 162–166.
13. Черепакин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. М.: Горюриздат, 1962. 162 с.
14. Альберда Т.Г. Механізм як загальнонаукова і правова категорія («Правовий механізм»). Молодий вчений. 2013. № 2 (02). С. 64–68.
15. Зоріна О.Ю. Права і свободи людини та механізм їх реалізації. Митна справа. 2013. № 3 (87), ч. 2, кн. 2. С. 3–10.
16. Цивільний кодекс України: за станом на 01 грудня 2017 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356 (зі змінами).